

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ
МИНИСТРЛІГІ**

**ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ**

ТҮРКІСТАН ЖӘНЕ ТҮРКОЛОГИЯ

**Халықаралық ғылыми-теориялық конференция
материалдарының жинағы
21 наурыз 2017 жыл**

Түркістан 2017

Халықаралық «ТҮРКСОЙ» ұйымы мұрындық болып биыл жәдігер шаһар, үш ғасыр халқының астанасы болған ТҮРІКСТАН Түрік халықтарының мәдени астанасына а Иншалла, бұл «Түркістан - түрік халықтарының рухани астанасына айналуының» (Н.Ә. басы шығар. Келешегі ТҮРКІСТАН - ТҮРІКСТАНҒА айналар!

Түпатамыздың «ТҮРІК» атауымен аталатын атын «Түркіге» айналдырып бас ыркымен кете береміз бе? (Ондай жағдайда түрік атасының атын дұрыс жаза алмаған те боламыз да шығамыз дә.) Әлде, ұғымның әуелгі алтын қайнарына қайта оралып қалпымызға түсеміз бе? Сіздің республика жоғары мектебіне де әбден қатысыңыз бәр түлғасыз! Тұңғыш халықаралық университеттің ашылуы кезінде Қазақстан тарашнан көп - Сізсіз! ТҮРІКСТАНДАҒЫ Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті ашқан тұңғыш халықаралық оқу орны еді. Оның жаңаша атауын қалай атағанымыз жөн? «ХАЛЫҚТАРЫ УНИВЕРСИТЕТІ» ме, әлде «ТҮРКІХАЛЫҚТАРЫ УНИВЕРСИТЕТІ!» ме?

«Қағанат мұрагері - қазақтар» (Бартольд), «Түрік тілінің занды мұрагері - қазақ» (В.Радлов), «XX ғасыр басындағы қазақ жауынгерінің байырғы түрік жауынгерінің қимылы айырмасы жоқ» (Л.Н.Гумилев) - деген түріктанушылардың тілектес үні келеді қулағыма.

Тілдің үшінде болма, Ділдің ішінде бол, жалпақ жатқан мәңгілік ТҮРІК ЕЛІ! Мәңгіш елінің рухани астанасына айналып өс, еркенде ТҮРІКСТАН!

Раушангул Амирдиновна АВАКОВА
филология ғылымдарының докторы
ТҮРКСОЙ кафедрасының профессоры
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы, Қазақстан
[rai\\$hapavakova63@iitail.com](mailto:rai$hapavakova63@iitail.com)

ТҮРКІ ФРАЗЕОЛОГИЯСЫ: ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТАБИҒАТЫ

Ойпйтисіе Оіі Віііті аіапінсіа сіеуітіеріп уарізі, Іір бгеіікіері, збсйкзеі \е апіатзаі, тоіоіоіік, 8трлап,ЫІе\$еп апайігері \е Ыипіп уапі зіга **Ба2і** сіеуіт §гирлаппіп кіШйгеІ уе (ІіТііігзеІБоуип) һаккт агазПгтаІаг оіеікса йгіа оітазіпа га\$теп,**62е1Іік1е** зоп уіііагі **§0пЦгй2** сііі Вііітішіе иу\$ілапап уепі убінетіер і\$і\$інгіа өеуітіері өаһа ауппііһ ара\$І:іртауа іһіуас <Іиуііөіңи Віііптекіейіг.

Апайаг Кеіітеіер: : сіеуітіер, ісііот, убінетіер, й\ \ зізеті, збсйк §шрлап, ЫІе\$ік кеіітеіер.

Несмотря на то, что по проблеме фразеологии имеется немало работ, которые посвящены исследованию структуры, типологии, лексико-семантическому, морфологическому, тематическому, компонентному и анализу фразеологизмов, а также этнолингвистическому, лингвокультурологическому описанию отдельных тематических групп, ощущается недостаток в изучении фразеологизмов с точки зрения современной лингвистики и новых направлений, возникших в последние десятилетия.

Ключевые слова: фразеология, методы, языковая система, словосочетание, сложные слова.

Оезрііе Іһе &сі, Іһаі тгеге аге Іоіз оГ іпүезгіөаііоп оп Іһе ізііе о? рһгазеоло\$у іп Іһе зпкШге, Іехісаі-зетапііс, тогрһоіоіөісаі, Іһетаііс, сотропепіаі, еіс. Іһеге із а Іаск іп Іһе зіійу о Г рһгазеоіоіөісаі іпгіз то роіп. оі оГ іһе сопіетрогау **Ііп\$и18Ііс** апө пөу сіігесіопз іһаі етег\$еа" іп тге Іазі с-сас-е іп тге атаі,"* рһгазаі ісііотз, аз \еІІ аз еІһпо-Ііп^іізТіс, Ііп\$ио-сіІШгаІ сіезсгіріоп оі? Іһе іпйіуісіаі іһетаііс **§Гопрз**.

Кеу^оггіз: рһгазеоло\$у, теіһоөз, Іап\$иа\$е зуіет, а рһгазе, а сотроіпй \уога\

Фразеологизмдер тілдік жүйенің қай қабатына жатады, оның орны қандай, басқа тілдік қабаттармен онтологиялық және генетикалық қатынастарды қалай құрады? - деген сұрақтар туындауы орынды.

Бұл сұрақтардың шешімін тілдің фразеологиялық құрамын зерттеудің мақсаттары мен әдістері айқындайды.

XX ғасырдың 30-жылдарының өзінде атакты ғалым Е.Д.Поливанов фразеология сәлеметі лингвистикалық пән ретінде оның нысанасы мен міндеттерін белгілеп, төмендегідей айтқан болатын: "Я позволяю себе употребить термин "фразеология" для обозначения этой дисциплины (наряду с фонетикой, морфологией, синтаксисом и ... лексикой), занимающе

отношению к лексике то же положение, какое синтаксис занимает по отношению к морфологии" [1; 20].

Сол кездердің өзінде Е.Д. Поливанов жалпы типтік тіркестер емес, ерекше, арнайы мағына беретін тіркестерді зерттейтін синтаксиспен, нақты сөздердің ерекше, арнайы мағынасын зерттейтін лексикамен байланысты сала - тіл туралы ғылымның қажеттігі туралы айтқан болатын. Фразеология тіл білімінің фонетика, морфология және т.б. деңгейлерімен бірдей, "терезесі тең" болашақтағы тіл ғылымындағы ерекше сала ретінде орнығатынын алғаш рет айтқан Е.Д. Поливанов болатын.

Фразеология саласының ғылымдағы бүгінгі жетістіктері мен арналары, қалыптасқан бағыттары мен теориялары да ғылыми дәйектеменің дұрыстығын дәлелі болмақ.

Тіл белгілі бір құрылымы мен қызметі бар, біртұтас жүйелі құбылыс ретінде өмір сүреді. Жүйенің элементтері бір-бірімен өзара қарым-қатынаста, байланыста, бірлікте өмір сүреді. "Жүйесіз нәрсені жадында сақтау қиын. Егер тілде жүйе болмаса, егер олар бір-бірімен байланыссыз, ретке келтірілмеген, ұйымдаспаған, бөлшектері бүтінге бірікпеген, бытыраңқы элементтер күйінде болса, онда тіл адам санасында сақталмаған болар еді, қатынас құралы, пікір алысудың құралы болып қызмет етуге де жарамас еді. Тілде жүйелілік қасиет бар" [2; 67].

Тіл қабаттарын әр түрлі бірліктердің әдістемесін (методикасын) зерттеу деп қана қарастырмай, оның құрылымын ұйымдастыратын жүйе ретінде тану қажет. Тілдің төменгі қабаттағы бірлігінің бірте-бірте одан жоғары қабаттағы бірлікке өту үрдісі төменгі қабаттағы элементтердің (тілдің синхрондық тұрғысынан) синтагматикалық қасиеттерінің жүзеге асу комбинацияларының нәтижесі болып табылады. Мәселен, фонема комбинациясы морфеманың дыбыстық жамылғышын түзесе, морфемалар комбинациясы сөз жасайды, ал сөздер комбинациясы сөйлем құрайды.

Фонема, морфема, сөз және сөйлемнің иерархиялық қатынастарында, біріншіден, өзіндік типологиялық модельдерге негізделген (кез келген тілде сөздердің бір-бірімен тіркесімділік қабілеті жалш тілдік қордағы сөздермен салыстырғанда шектеулі) еркін сөз тіркестері тіл бірліктерінің қабаттарынан тыс қалады, екіншіден, тіл қабаттары жүйесінде тұрақты тіркестердің орны белгісіз. Еркін сөз тіркестері мен тұрақты тіркестер тіл қабаттарының ішінде негізгі деңгейлермен қатар, өзіне тән тілдік бірліктері бар аралық деңгейлік "мәртебелі" ерекше жүйе құрай алатыны белгілі. Бұл тіркестер тілдің лексикалық және синтаксистік жүйелерінің арасындағы ерекше деңгейаралық жүйе болып табылады.

Тіл жүйесінің лексикалық және синтаксистік қабаттары аралығындағы еркін тіркестер (синтаксистік конструкциялар) мен тұрақты тіркестер (фраземалар) ерекше тілдік бірліктер болып табылады. Тілдік бірліктердің ерекше мәртебесіне ие фраземалардың сөздерден де, сөз тіркестерінен де өзіндік айырмашылықтары бар.

Осы тұрғыдан М. Балақаев қазақ тіліндегі сөз тіркестерінің табиғатына тоқтала келіп, жеке сөздердің тура мағынасына сәйкес ұғымда жұмсалмаған, сол тобымен өзгеше мағынада жұмсалған тіркестер (*урейін ұшыру* - қатты қорқу, *есінен тандыру* - есін шығару) мен *...құс ұшты, бстпан риты, қарға ұшты, самолет ұшты* тіркестерін тең қоюға болмайтын тұрақты тіркестер кездеседі... Тиісті тіркестердегі сөздердің өзара байланысу амалдары мен синтаксистік байланысу формалары қазақ тілінің осы күнгі грамматикалық нормала-рынан алшақ кетпейді. Бірақ олардың синтаксистік қызылысы "сіресіп" қатып қалған болады да, қызметі мен мағынасы мүлдем өзгереді, - деген ғылыми тұжырым айтады [3; 32-33].

Тіл бірліктері бір-бірімен тығыз иерархиялық, байланыста болады. Фраземалар синтаксиспен, оның ішінде сөйлем мүшелерімен де, сөйлемнің түрлерімен де тығыз байланысты. Сөз тіркесі типінде жасалған фразеологизмдер, сөйлем түрінде жасалған фразеологизмдер туралы чуваш фраземасын зерттеген ғалым "Современный чувашский язык. Слово, фразеологизм и свободное сочетание слов" еңбегінде жан-жақты қарастырылған [3; 57]. Фраземалар өзінің табиғаты жағынан екі жақтылық құбылысы, бір жағынан, оның дара сөзге ұқсастығы, екінші жағынан, еркін тіркеске ұқсас болып келуінен көрінеді.

Фраземаларға тән басты белгілер мен қасиеттерді саралай келіп, тіл теориясының маманы К. Аханов былай дейді: "Фразеологиялық оралымның (біздің метатілде "фразема") белгілері екі бағытта қызмет атқарады. Оны сөзбен жақындастыратын белгі, еркін тіркестен ажыратылатын белгі ретінде, ал фразеологиялық оралымды сөзден ажырататын белгі, оны еркін тіркеспен жақындастыратын белгі ретінде қызмет ете алады" [2; 67].

Лексема атауыштық мәнде жұмсалса, фразема бейнелеуіштік-атауыштық мағына басым; сөз - белгілейді, фразема - бейнелейді; лексема - кебіне халықтың дүниетанымының жемісі болса, фразема - адамзаттың ойлау қабілеті мүмкін-дігінің, психологиясының, түрлі табиғи қабілеттері мен қасиеттерінің жемісі; сөз - бүтін бітімді (цельноформленный) болса, фразема - белек бітімді

(раздельно-оформленный); сөздің барлық жағдайда ауыс, бейнелі мағынада жұмсалуды шарт емес, ол фразема үшін қажетті шарт; сөз түбір (негізгі) мағынаны, фразема туынды мағынаны білдіреді; сөз өзінің референттік қасиетін сақтаса, фразема құрамындағы сөздер өздерінің ішкі референттік қасиетін сақтай алмайды; лексемада лексикалық, фраземада фразеологиялық мағына болады және т.б.

Қазақ тіліндегі күрделі сөздердің теориялық негіздерін зерттеген ғалым Б. Қасым оларды күрделі атаулар деп қарастырып, тілдік деректердің атаулық қасиеттерін сараптап, уәжділік дәрежесіне орай 3 түрге бөледі: 1) тура уәжділік (лексикалық морфемдердің айқын, тура мағыналары); 2) жартылай уәжділік (уәждеуші сынарлардың біреуінің мағынасы күңгірттеніп, көмескіленіп, ауыс мағынаға көшуі), 3) көмескі уәжділік (айқын мағананың орнына жасырын мағынаның пайда болуынан ауыс мағынаға көшуі) [4; 34]. Көмескі уәжділікке ие күрделі атауларды фраземаларға жақын бірліктер деп қарастыруға болады. Тілдің лексикология саласында қарастыратын, атауыштық қызмет атқаратын күрделі сөздердің де фраземалардан айырмашылығы бар:

- күрделі сөздер фраземалардың қалыптасу тәркіні еркін тіркестер болғанымен, олардың қалыптасу үрдісі әр басқа (күрделі сөздер үшін - фонетикалық фактор мен лексикалану, грамматикалану, фраземаға - идиомалану үрдісі тән);

- фраземалардың құрылым тұлғалары берік, олар көп компонента (екіден көп), құрамы дербес мағаналы атауыш сөздермен шектелмейді;

- күрделі сөздерге - тура мағына, фраземаларға - ауыс_мағына тән;

- күрделі сөздердің қалыптасу уәждері ашық, фраземалардың ішкі формасы ашық емес және т.б.

Еркін тіркестер мен фраземалар арасындағы ерекшеліктерді саралап, профессор Т. Сайрамбаев: "Фраземаларда лексикалық мағына болса, сөз тіркестерінде болмайды, сөз тіркестері сөздің лексикалық бірлігі негізінде жасалса, фраземаларда жеке лексикалық бірліктер жоқ. Сөз тіркесі мен фразеологизмдердің сөздік құрамындағы ұқсастықтары болғанымен, ішкі мазмұны жағынан бір емес", - дейді [5; 82].

Фраземалар мен сөз тіркестері темендегі белгілермен ерекшеленеді:

- сөз тіркесіндегі әрбір сөздің өзіндік мағынасы болса, фраземалар ондай қасиеттен айырылған;
- сөз тіркесіндегі әрбір сөздің синтаксистік қызметі болса, фраземалар компоненттері бұрыннан тіркесіп қойған калпында, аражігін ажырамай даяр, тұтас калпында қолданылады;
- сөз тіркесіндегі сөздің орын тәртібі еркін болса, фразема-ларда тұрақты;
- сөз тіркесіндегі әрбір сөздің байланысу тәсілдері болса, фраземалардың іштей бір-бірімен байланысу формасында келуі тұрақты.

Фразеология - құрамы мен құрылымы тұрақты, сөйлеу кезінде конструкцияланбай, даяр калпын сақтай отырып қолданылатын, мағына тұтастығы мен тіркес тиянақтылығы тән бейнелі тұрақты тіркестердің қазіргі күйін және тарихи калпын зерттейтін тіл білімінің саласы. Осының негізінде фразеология қазіргі немесе синхронды және тарихи немесе диахронды деп бөлінеді.

Фразеологияның зерттейтін пәні - фразеологиялық оралымдар. Оларды фразеологизмдер, фразеологиялық бірліктер немесе фраземалар деп атайды. Сондықтан да қандай да бір тілдің фразеологиялық бірліктерін фразеология деуден гөрі (себебі ғылым саласымен омонимдес болып калады) морфемика, лексика терминдеріне сәйкестендіріп фраземика¹ деп атаған жөн.

Фразеологияның жалпы лингвистика саласы ретіндегі тари-хы ұзаққа бармайды. Тіл білімінің жаңа бағытын таңбалайтын "фразеология" термині жеке лингвистикалық пән ретінде ХХ ғасырдың 40-жылдары дүниеге келді. Фразеологияның алғашқы теориялық негізі және осы мәселе жөніндегі идеяны дамытушы Ш. Балли болса, оның Ресей топырағындағы дамуы мен жаңа, жеке лингвистикалық сала ретінде қалыптасып дүниеге келуі академик В.В. Виноградов есімімен тығыз байланысты.

Ресейдегі В.В. Виноградов теориясының жалғасы орыс ғалымдары В.Л. Архангельский, В.П. Жуков, В.И. Зимин, А.В. Кунин, А.И. Молотков, Л.И. Ройзензон, А.И. Смирницкий, В.Н. Телия, Н.М. Шанский және т.б. еңбектерінде көрініс тапты. Фразеологияның тіл біліміндегі фонология, морфология, лексикология және синтаксис салаларынан ерекшелігі - ол "тарихи тұрғыдан тіл туралы ғылымның екіншілік жасалымы" (М.М. Копыленко, З.Д. Попова). Оның зерттеу нысанасы - "сөздер

¹ Фраземика терминін алғаш рет Н.Ф. Алефиренко "Теория языка. Введение в общее языкознание" (Волгоград, 1998. - 295-296 бб.) еңбегінде ұсынған.

мен сөйлемдердің мағыналық жағанан байланысты тіркесімі" (В.Н. Телия) болып табылатын фразеологизмдер мен фразеологиялық бірліктер.

Кез келген халықтың халықтығы мен ұлттық болмысын танытатын оның әр алуан өнері болса, сол өнердің алды - қызыл тіл - деген даналық сөз бар. Тілдің байлығын, терең тұңғыш сұфлары мен құпияларын ашқан, сұлулығына тамсанып, шебер колдана білген, сол тілде сөйлейтін халықтың кеменгерлігі мен даналығы екені сөзсіз.

Тілдің бейнелілігін, байлығын арттыра түсетін сөздік қор-дың ауқымды бөлігін құрап тұратын тілдік бірліктер - фразеологизмдер. Фразеологизмдер - халықтың тұрмыс-салты-ның, әдет-ғдепының, мінез-құлқының, өмір сүру ортасының, тұрмыс-тіршілігінің, экономикалық және саяси көзқарастары мен өзгерістерінің және т.б. айнасы.

Қазақ тіл білімінде алғашқылардың бірі болып ХХ ғасырдың қыркыншы жылдары профессор С. Аманжолов идиомалық тіркестер мен фразеологизмдерді зерттеуді қолға алу керектігін атап өтіп, олардың ғылыми бағыттарын көрсеткен. Тұрақты тіркестерді "идиомалық форманы екіге бөлуге болады: 1) образды бернелі құрама идиомдық тіркес) және 2) бернесіз құрама (фразеологиялық тіркес). ... Осылар сияқты қазақ тіліндегі кейбір сөйлемдерді басқа тілге тура аударғанда, олар тура мағанасынан басқа мағына беріп кетсе, сөздердің грамматикалық формаға дұрыс жауап бермегені деуге болады. Бұл - идиом. Бұл - идиомды айыфуда негізгі критерий" [6; 115]. С. Аманжолов кейінгі жылдары жазған еңбектерінде де фразеология мәселесіне тоқталады. 1948 жылы қорғалған докторлық диссертациясында тұрақты тіркестерге диалектологиялық деректерден көптеген фактілер келтіріп, оларды қазақ әдеби тілімен салыстыра зерттейді. "Қазақ әдеби тілінің және диалектологиясының мәселелері" атты ғылыми мұрасында: "Қазақ тілі идиомалар мен фразеологиялық тіркестерге өте бай. Біздің ойымызша, идиомалық және фразеологиялық оралымдар қазақ халқының ойлау жүйесін зерттеудің және тілдегі мазмұн мен форманы қарастырудың тамаша нысанасы бола алады", - деп ерекше атап көрсетті [7; 254].

Түркітанудағы фразеология туралы зерттеулер ХХ ғасырдың 50-жылдарынан бастап кең ауқымда зерттеле бастады. Тілдің байлығын көрсететін бір тілді және екі тілді сөздіктер жарық көрді. Лексикографиялық еңбектердің басылып, жарық көруі түркі тілдеріндегі фразеологиялық қорды жинастыруға, оларды ғылыми тұрғыдан жүйелеуге орасан зор септігін тигізеді. Алайда 1970 жылдарға дейін жарық көрген фразеологиялық сөздіктерде түркі тілдерінің фразеологиялық қоры жан-жақты жинастырылды деп айта алмаймыз.

Қазақ фразеологизмдерін теориялық тұрғыдан зерттеу мен арнайы лексикографиялық еңбектерді басып шығару атақты ғалым І. Кеңесбаев еңбектерінен бастау алады. Түркі тілдес халықтардың ішінде алғашқы фундаменталды еңбекті академик І. Кеңесбаев 1977 жылы басып шығарды.

Теориялық тұрғыдан түркі тілдес халықтардың фразеологиясының зерттелуі бірқалыпты емес. Қазақ, әзірбайжан, татар, башқұрт, өзбек, чуваш тілдерінің фразеологиялық теориясы біршама жүйеге түсті десек, кейбір түркі тілдері (үйғыр, хакас, түрік, қарақалпақ, түркімен және т.б.) бойынша азды-көпті зерттеулер мен кандидаттық диссертациялар қорғалған.

Теориялық және лексикографиялық тұрғыдан жалпы түркі фразеологиясы бірқалыпты, жүйелі зерттелмегендіктен қазіргі таңда түркі тілдерінің фразеологиясын әрі синхронды, әрі диахронды аспектіде салыстырмалы (тарихи-салыстырмалы) еңбектерді жазу ісі қолға алынбай отыр.

Жалпытүркілік қорды құрайтын фразеологизмдер мен жазба ескерткіштер құрамындағы фразеологиялық бірліктерді зерттеу түркітану ғылымының болашағы болып табылады. Фразеологизмдердің әдістемелерін анықтау фраземаларды айқындаудың мәртебесімен тікелей байланысты. Фраземаларға кең көлемдегі көзқарас синтаксис аспектісімен ұштасып жатса, керісінше, тар көлемдегі баға лексикологиямен табан тіресуі әбден мүмкін.

Фразеологизмдерге деген тар көлемдегі бағытты ұстай отырып оларды зерттеудің, талдаудың әдістеріне (методтарына) сипаттама жасап көрейік. Фразеология теориясында қалыптасқан әдістер осы сала бойынша жазылған еңбектердің жемісі болып табылады. ХХ ғасырдың қыркыншы жылдары тіл білімінің саласы ретінде қалыптасқан фразеология ғылымында қазіргі күні әр түрлі бағыттар мен осы бағыт нәтижесінде түрлі әдістер дүниеге келді.

Жалпы фразеология теориясында бүгінгі таңда төмендегідей әдістер қалыптасқан:

- құрылымдық-семантикалық моделдеу әдісі. Ол идеографиялық ерістер мен семантикалық топтарға және синонимдік қатарларға сүйенеді;
- семантикалық-синтаксистік моделдеу әдісі. Бірі әдіс фраземалар жүйесінің универсалдылығы мен дифференциалдық құрылымын айқындауды мақсат етеді;

- кү-рылымдық-ұялық әдіс негізінде фраземалар компоненттерінің тақырыптық топтастырулары жатыр;
- валенттілік әдіс фраземалар құрамындағы сөздердің тіркесімділігіне негізделген;
- семантикалық-диахрониялық әдіс. Фраземаларды тарихи тұрғыдан салыстырып зерттеуге негізделген;
- эквиваленттік әдіс түрлі типологиялық топтарға жататын тілдерді салыстыру нәтижесінде жүзеге асады;
- функционалды-коммуникативтік әдіс тілдердің фразеологиялық жүйесінің квалитативті және квантативті ұқсастықтары мен социолингвистикалық ерекшеліктеріне сүйенеді;
- сипаттамалы лексикографиялық әдіс көстілді сөздіктерге талдау негізінде жүзеге асады.

Кез келген тілдің фраземалары тілдік жүйеде қалыптасқан сөз тіркестері моделдері негізінде жасалады. Фразеологизмдердің сөз тіркестеріне және сөз таптарына қатысын, фразеологиялық бірліктерге тақырыптық-семантикалық топтастырулар жасау, ол бірліктердің синонимдік қатарлар құрауы және т.б. мәселелер құрылымдық-семантикалық әдіс негізінде талданған.

Бұл әдіс фразеология теориясында кең қанат жайған. XX ғасырдың сексенінші жылдарына дейін осы әдіс негізінде жазылған еңбектер саны аз емес.

Қазіргі қазақ тіл білімі фразеологиясында аталмыш теориялардың алатын орны ерекше. Ол әдістер негізінде қорғалған кандидаттық, докторлық диссертациялар мен монографиялық еңбектер баршылық.

Фразеологиялық кррдың қандай әдіс негізінде талдануына орай қазақ тіл білімінің фразеология саласы түрлі бағыттар бойынша зерттелді:

1. Фразеологизмдердің теориялық, практикалық мәселелері¹.

Фразеологиялық бірліктердің сөздік қордағы орны мен рөлі, олардың күрделі сөздермен, синтаксистік тіркестермен, тұрақты тіркестермен арақатынасы мен ерекшеліктері, номинативтік қасиеттері, сөздердің фразеологиялық байлаулы мағыналары, лексикографиялық бір тілдік, түсіндірме және көстілді деректерде берілуі мен аударылуы және т.б. теориялық мәселелер қазіргі қазақ тілінде зерттелді.

2. Фразеологизмдердің стильдік қызметі².

Фразеологиялық бірліктердің әдеби тілдік стильдік тармақтарға бөлінуі, олардың лексикографиялық деректер негізінде жіктелуі фразеологиялық деңгейдегі тілдік құралдардың мәнерлегіштік мүмкіндіктері, олардың стилистикалық мәні мен бояулары, түрлі жағдайлардағы қолданыс аясы, фразеологиялық бірліктердің қолданылуының коммуникативтік заңдылықтары, олардың бейнелілік және метафоралық белгілерінің негізгі заңдылықтары мен тенденциялары, фразеологиялық тіркестердегі штамптар мен шаблондардың мүмкіндіктері және т.б. мәселелер қарастырылды. Фразеологизмдердің стильдік қызметі мен оның теориялық арналарын зерттеу қазақ тіл білімінде әлі де болса толықтырулар мен ізденістерді қажет етеді.

3. Көркем шығармаларда қолданылуы³.

Зерттеушілердің алдында жеке авторлардың әдеби шығармаларындағы фразеологизмдердің және авторлық қолданыстардың ерекшеліктері мен олардың тәсілдеріне тілдік тұрғыдан талдау жасау мақсаты қойылды. Көркем шығармада сипатталып отырған дәуірдің, тарихи кезеңнің бояуын сол қалпында беру мақсатында түрлі авторлық қолданыстар мен айшықты бірлік-тер пайдаланылады. Мұндай шығармалар арқылы авторлар, "бір жағынан, қазіргі қолданысымызда жоқ немесе өте аз

Бұл мәселе туралы жазылған ірі ғылыми еңбектер ғана көрсетілді. Кенесбаев С.К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке //Известия АН КазССР, сер.филол. и искусств., вып. 1-2 - Алма-Ата, 1954; Қазақ тілінің фразеологизмдері туралы //Кенесбаев С.К. Исследования по казахскому языкознанию. - Алма-Ата, 1997. - С.207-259; Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. - Алматы, 1998; Сәтенова С.К. Қазақ тіліндегі тағанды фразеологизмдердің тілдік және поэтикалық табиғаты. - Алматы, 1999, Исабеков С. Принцип дополнительности в номинативной системе языка. - Алматы, 1992; Алдашева А. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. - Алматы, 1998 және т.б.

² Кенесбаев С.К. К вопросу об экспрессивно-стилистических функциях фразеологизмов (на материале казахского языка) //Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР. - Ашхабад, 1968. - С.205-212. Кусимова Г. Фразеологизмы в казахском эпосе. Автореф. Дис. ...канд. филол. наук. - Алматы, 1991; Боранбаев Г.С. XV-XVIII вв. Қазақ поэзиясы тіліндегі фразеологизмдер. Филол.ғыл.кандидаты атағын алу үшін дайын. Дисс. автореф. - Алматы, 1994; Дүйсетаева Ф.Н. Автореф. дис. ...канд. филол. наук - Алматы, 1977 және т.б.

³ Айтбаев Ә. Аудармадағы фразеологиялық кубылыс. - Алматы, 1975; Джанибеков М. Стилистические употребления лексики и фразеологии в произведениях Джамбула. Автореф. дис. канд.филол.наук. - Алма-Ата, 1956; Қожахметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиеттерде қолданылуы. - Алматы, 1972; Қисамединова Л.М. Некоторые особенности употребления фразеологизмов в произведениях В.И. Ленина //Материалы респ. науч. конференции молодых ученых и специалистов. - Алма-Ата, 1981. — С. 193-194.

ұшырасатын сөздерді айналымға түсірші, тілдің байлығын арттырудың тағы бір жолын көрсетіп отырса, екінші жағынан, көркем бейнелер жасауда мүмкіндіктің молая түскенін дәлелдейді" [8; 372]. Сондықтан да авторлардың тілін зерттеу, олардың қолданысындағы тілдік бірліктерге ғылыми баға беру теориялық дәйектемелер жасауға мүмкіндік беретіні сөзсіз.

4. Фразеологизмдерді мағыналық, тақырыптық тұрғыдан топтастыру принциптері¹.

Фразеологизмдердің мағыналық топтарына лексика-семантикалық және тақырыптық тұрғыдан топтастырулар жасалып олардың принциптері мен әдістері айқындалды. Семантикалық өріс мәселесі теориялық аспектіде шешімін тауып, семантика-лық, зооморфтық, діни-мифологиялық, сандық және т.б. мағаналық-тақырыптар екішеленіп, олардың көп мағыналық, омонимдік синонимдік, антонимдік, варианттылық қатарлары ерекше фразеологиялық категория ретінде зерттелді.

5. Фразеологизмдердің жеке категориялары².

Фразеологиялық бірліктердің белгілі бір сөз табына қатысын тіркестегі сөздердің грамматикалық сипатына қарап танып білуге болатыны белгілі. Фразеологизмдердің қай сөз табына қатыстығын анықтау үшін, негізгі сөз бен жалпы тіркестен туындайтын мағынаны салыстару арқылы бағалауға болады. Бұл мәселе қазақ фразеологиясында жан-жақты зерттелген. XX ғасырдың 50-жылдары фразеологизмдердің зерттелуі қазақ тіл білімінде болсын, жалпы отандық лингвистикада болсын осы екі тұрғыдан зерттелді. Сөз табының қатысына қарай фраземалар есімді, етістікті, сан есім, сын есім, үстеу мағыналы деп сөз таптары топтастырылып, олардың морфологиялық, синтаксистік және лексика-семантикалық ерекшеліктері талданылды.

6. Фразеологизмдердегі диалектілік ерекшеліктер³.

Фразеологизмдердің жергілікті ерекшеліктері мен олардың диалектілерге қатысы жөнінде жеке еңбектер саны көп емес. Олар көбінесе жалпы диалектологиялық зерттеулер мен жергілікті ерекшеліктерді саралағанда солардың құрамында қарастырылады. Аз да болса кейінгі жылдары Қ. Қалабаеваның зерттеу еңбектерінде, Қытай қазақтарының тіліндегі тұрақты тіркестердің жергілікті ерекшеліктерін зерттеуші С.Мұстафаұлы еңбектерінде көрініс тапқан.

7. Фразеологизмдердің этнолингвистика тұрғысынан зерттелуі⁴.

XX ғасырдың соңында пайда болған, этнос пен тілдің шегінде ғылым ретінде қалыптасқан этнолингвистика ғылымы қазақ тілі лингвистикасында да өз дәрежесінде зерттелуде. Бүгінгі таңда академик Ә. Қайдар мен оның шәкірттері лексикалық қордың түрлі деңгейлерін мәдениеттану,

Елешова А. Фразеологиялық единицаны классификациялау мәселелері //Қазақ тілі мен әдебиеті. - Алматы, 1976, 8-шыңуы. - 102-107 бб.; Қайдар А., Жайсақова Р. Принципы классификации фразеологизмов и их классификационные группы в современном казахском языке //Қазақ тілінің өзекті мәселелері. - Алматы, 1998. - 202-214 бб.; Сәтенова С. Қазақ тіліндегі жануарлар аттарымен байланысты фразеологизмдердің сипаттамасы. - Алматы, 1990; Уәлиев Н. Жұмбақ сандар //Жалын, 1998, №4; Таева Р. К вопросу об изучении фразеологии методом семантического поля //Материалы респ.науч.конференции молодых ученых и специалистов. - Алматы, 1980, - С.211-212; Рысбаева Г. Сан есімдерге байланысты культтік фразеологизмдер //Н. Сауранбаев және қазақ тіл білімі. - Алматы, 2000. - 95-99 бб. және т.б.

² Байталиев А. Проблемы ограничения именных фразеологических единиц сходных с ними явления в казахском языке. Автореф.дис. ...канд.филол.наук. - Алма-Ата, 1956; Жайсақова Р. Семантико-грамматическая структура фразеологизмов в казахском языке. Автореф.дис. ...канд.филол.наук. - Алма-Ата, 1956; Таева Р. Фразеологические единицы типа "определение + определяемое" в современном казахском языке. Автореф.дис.канд.филол.наук. - Алма-Ата, 1983; Байталиев А. Қазақ тіліндегі есімді фразеологиялық тіркестердің күрделі сөздер мен еркін тіркестерден айырмашылығы жөнінде //Қазақ тілі мен әдебиеті, 3-шыңуы. - Алматы, 1973. - 90-96 бб.; Оразбаева Ф. Фразалық сөз тіркестерінің сын есімдермен синонимдес болуы //Қазақ тілі мен әдебиеті, 6-шыңуы. - 110-115 бб.; Елешова А. Сан есімдер тіркесінен фразеологиялық единицалардың құрамы жөнінде //Қазақ тілі стилистикасының мәселелері. - Алматы, 1987. - 37-44 бб.; Сарбасова Қ.Б. Қазақ тіліндегі етістікті фразеологизмдердің лексика-семантикалық сипаты. Филол. ғыл. кандидаты ғылыми атағын алу үшін дайын.дисс. автореф. - Алматы, 1998 және т.б.

¹ Қалыбаева К. Қазақ тіліндегі диалектілік тұрақты сөз тіркестері. - Алматы, 1997; Қалиев Ф. Қазақ говорларындағы диалектілік сөз тудыру. - Алматы, 1985; Мұстафаұлы С. Қытай қазақтары тіліндегі тұрақты тіркестердің жергілікті ерекшеліктері //ҚазМУУ хабаршысы. - Филология сериясы. -2001. -№16(50). - 56-60 бб.

⁴Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. - Алматы, 1998; Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. - Алматы, 1998; Копыленко М. Основы этнолингвистики. - Алматы, 1995; Манкеева Ж.А. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. - Алматы, 1997; Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. - Алматы, 1998; Авакова Р.А. Фразеологиялық семантика. - Алматы, 2002; Рысбаева К.Қ. Қазақ тіліндегі культтік фразеологизмдер. Филол.ғыл.кандидаты ғылыми атағын алу үшін дайын. дисс. автореф. - Алматы, 1995; Уызбаева Б.К. Қазақ тіліндегі семантикалық етістік фразеологизмдердің сипаты. Филол.ғыл.кандидаты ғылыми атағын алу үшін дайын.дисс.автореф. - Алматы, 1994 және т.б.

этнография, өлкетану, фольклористика, мифология, астрология, этнология, педагогика т.б. қоғамдық-әлеуметтік пәндердің шегінде қарастырылып, "этнос тілінің табиғатын айқындауға тікелей қатысты (мәселен, этимология, диалектология, ономастика, фразеология, паремиология, терминология, лексикография т.б.) лингвистикалық пәндермен" байланыстыра зерттеп, этнолингвистиканы жеке ғылым саласы дәрежесіне көтерді [9; 12].

Қазіргі күні этнолингвистика ғылымының өзіне тән әдістері мен зерттеу тәсілдері, нысанасы мен мақсат-міндеттері, метатілі қалыптасқан, "жан-жақты ізденіс нәтижесінде өзіндік ерекше-лігі мен үрдісі айқындалып келе жатқан, дербес те перспективті ғылым саласы ретінде танылып отыр" [9; 8].

Этнолингвистика ғылымының қарқынды түрде дамуын профессор М.М. Копыленконың "Этнолингвистика негіздері" еңбегінің соңында берілген библиографиялық көрсеткіш санынан да айқын көруге болады [10] .

8. Фразеологизмдердің жеке тілдер деректері негізінде салыстырыла зерттелуі¹.

Қазақ фразеологиясы қазіргі таңда салыстырмалы және салғастырмалы-типологиялық бағытта да зерттелуде. Сал-ғастырмалы-типология тілді зерттеудің екі бағытын біріктіреді. Бұл бағыт тілдерді олардың туыстығына, өмір сүру кезеңіне, аймақтық ерекшеліктеріне бөлінуіне қатыссыз зерттейді. Қазақ тілінің фразеологиялық бірліктері туыс және туыс емес (морфологиялық құрылым әр түрлі) тілдермен салыстыра зерт-теліп, олардың жалпы заңдылықтары мен ұлт менталитетіне, оның мәдени дамуына орай ерекшеліктері айқындалды.

Қазақ тіл білімінде фраземаларды орыс тілі және еуропа тілдері (ағылшын, неміс, француз), шығыс тілдері (қытай, корей) материалдарымен салғастыра зерттеген еңбектер саны аз емес. Бұл зерттеулер лексика-семантикалық, құрылымдық-морфологиялық, өрістік және мағыналық тақырыптарға топтастырулар негізінде жүзеге асуда.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Поливанов Е.Д. Введение в языковедение для востоковедных вузов. - Л., 1928. - 200 с.
2. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. - Алматы: Санат, 1993. - 496 б.
3. Чернов М.Ф. Современный чувашский язык. Слово, фразеологизм и свободное сочетание слов. - Чебоксары, 1988.-230 с.
4. Қасым Б.Қ. Қазақ тіліндегі заттын күрделі атауларының теориялық негіздері: филол.ғыл.док.автореф. - Алматы, 2002. - 34 б.
5. Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері. - Алматы, 1981. - 200 б.
6. Аманжолов С. Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқа курсы. - Алматы, 1940. - 210 б.
7. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілінің және диалектологиясының мәселелері: Вопросы диалектологии и истории казахского языка. - Алматы, 1977. - 608 б.
8. Сергалиев М. Стильдену // Қазақтілі. Энциклопедия. - Алматы, 1998. - 372 б.
9. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. - Алматы, 1998. - 304 б.
- Ю.Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. - Алматы: Евразия, 1995. - 179 с

Ахметжанов З.К., Валиханова Р.Е. Сопоставительно-функциональное исследование лексико-фразеологических систем казахского и русского языков. - Алматы, 1999; Сабитова М.Т. Основы немецкой и казахской фразеологии. - Алматы, 1999; Абиғалиева МХ. Сопоставительный анализ соматической фразеологии казахского и немецкого языков. Автореф. дис. ...канд.филол.наук. - Алма-Ата, 1992; Дәулетова ПН. Қытай және қазақ тілдері фразеологизм-деріне лексикографиялық салғастырмалы талдау. Филол.ғыл.кандидаты ғылыми атағын алу үшін дайын.дисс.автореф. - Алматы, 1999; Есімova М.Р. Межъязыковые фразеологические соответствия (на материале английского, русского и казахского языков). Автореф.дисс. ...канд.филол.наук. - Алматы, 1999; Құрманбаева Ш.К. Түрік және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизм-дерге салғастырмалы талдау. Филол.ғыл.кандидаты ғылыми атағын алу үшін дайын.дисс.автореф. - Алматы, 1999; Мұкушева А.К. Национально-специфические элементы семантики фразеологизмов современного немецкого и казахского языков. Автореф.дис. ...канд.филол.наук. - Алматы, 1999; Омйралиева Ж.К. Национально-культурная специфика конвенциональных фразеологизмов с соматизмами (на материале русского, казахского и английского языков). Автореф.дисс. ...канд.филол.наук. - Алматы, 1999 және т.б.

Қоқымбаева Б.Ж.	Тәңірілік мәдениет түрі - түркі тілдес халықтардың ортақ мұрасы	175
Бегалинова Қ.Қ.	Қожа Ахмет Ясауи и ясауиская тарикат: его специфика и особенности	179
Бегалинова Қ.Қ. Ашилова М.С.	Қожа Ахмет Ясауи - қазақ суфизмінің негізін қалаушы	185
Есіркепова Г.Е.	Қ.А.Ясауидің «Диуани Хикметтерінің» түркілік ислам идеологиясын қалыптастырудағы рөлі	189
Жандарбек З.	Ханафи мазхабының негізгі ерекшеліктері	192
Жандарбек З. Жандарбеков Қ.	Ахмет Ясауи және ислам дінінің қазақ мәдениетіне әсері	195
Дәрбетхан Ж.	Түркі әлеміндегі ясауи жолына харажит пен шииттіктің кері ықпалы	199
Исаев М.С.	ХУІІІ-ХІХ ғғ. қазақ халқындағы адам қайтыс болғанда жасалатын рәсімдер және ас беру дәстүрі	203
Алметов Н.Ш.	Қ.А.Ясауидің педагогикалық көзқарастарын зерттеудің әдіснамалық мәселелері	207
Атемова Қ.Т.	Қожа Ахмет Ясауи мұрасындағы тулға қалыптастыру мәселесінің қарастырылуы	211
Ергалиева Р.	К поискам национальной идентичности в современной живописи Казахстана	214
Ауелбеков Е.Б. Даутова Ш.	Қазақ ою-өрнектеріндегі түркілік дүниетаным нақыштары	220
Ауелбеков Е.Б. Ахметжан Г.	Түркі мәдениетіндегі қазақ қолөнерінің рухани-эстетикалық мәні	223
Серікбай П. Ауелбеков Е.Б. Камал Д.	Түркі халықтарының кілем ою-өрнектеріндегі тарихи интеграциялар мен ұқсастықтар	227
Асетова К.	Мәңгілік мәнге ие болған дүниелер	230
Арынова Д.	Өрнекпен өрілген өмір	233
ТІЛ БІЛШІ ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ		
Айтбайұлы Ө	Қазақ тілі - мемлекеттік тіл - мәңгілік тіл	237
Қажыбек Е.	Әл-Фараби - Жүсіп Баласағұл - Ахмет Ясауи - Абай: Ой-жосық, түпкі мақсат, құлдылықтар сабақтастығы	244
Жүнісбек Ә.	Түркі тілдерінің ортақ латын әліпбиі жайлы	252
Гаркавец А.Н.	Феерический Шелковый путь Марко Поло	255
Ергебек Қ.С.	Түрікпіз бе, әлде Түркіміз бе?	281
Авакова Р.	Түркі фразеологиясы: әдістері және ұлттық психологиялық табиғаты	286
Жолдошбоев А.С.	Қырғыз ысымдарының мезгілдік катмарлары	293
Хурибаева Ә.Г.	Түркологияда жана қырғыз тілі илиминде кесиптік, анын ичинде пахтачылық лексикасының изилдениши	296
Дағыстан С.	Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде түркітану ғылымының қалыптасуы мен дамуы	302
Қошанова Н.	Ғ алым Р.Сыздық және тарихи жазба ескерткіштер тілі	306